

ZNANSTVENI SKUPOVI

Međunarodna konferencija *Europske tributarne države Osmanskog Carstva u 16. i 17. stoljeću u komparativnoj perspektivi*, Dubrovnik 21-23. svibnja 2009.

Međunarodna konferencija »Europske tributarne države Osmanskog Carstva u 16. i 17. stoljeću u komparativnoj perspektivi«, održana u Dubrovniku 21-23. svibnja 2009, organizirana je s ciljem da se iz komparativne perspektive sagledaju problemi odnosa Osmanskog Carstva s njegovim tributarnim državama na europskome tlu. Konferencija je organizirana u suradnji dviju institucija: Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropa (GWZO) iz Leipziga, a u ime gore navedenih institucija ovu suradnju konkretizirali su Lovro Kunčević i Gábor Kármán. Pozdravne govore održali su Slavica Stojan, u svojstvu predstavnice Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, i Robert Born, voditelj projekta »Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Vergleichende Studien zu Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen« u ime GWZO-a.

Do polovine 16. stoljeća jedna od posljedica ekspanzije Osmanskog Carstva bila je ustroj više-manje stabilnog sustava tributarnih država na njegovim graničnim područjima u Europi, Aziji i Africi. U ovaj sustav ušle su države koje su u zamjenu za godišnji tribut zadržale određenu razinu samostalnosti i samouprave. U svrhu obuhvaćanja pune kompleksnosti problematike odnosa Osmanskog Carstva i ovih država, a koja proizlazi iz posebnosti svakog od tih subjekata, predstavljanje radova organizirano je kroz šest panela koji su se bavili pravnim, ekonomskim, diplomatskim i vojnim aspektima njihova statusa. Posljednji panel bio je posvećen konceptualnoj problematici odnosa Osmanskog Carstva i njegovih tributarnih država.

U prva dva panela, pod zajedničkim nazivom »Pravni položaj tributarnih država Osmanskog Carstva I i II«, posvećenima problemima pravnih odnosa Osmanskog Carstva i njegovih tributarnih država, svoje radove predstavilo je petero izlagača. Unutar prvog panela izlagali su: Viorel Panaite iz Bukurešta, Natalia Królikowska iz Varšave i Teréz Oborni iz Budimpešte. Viorel Panaite, čije je izlaganje bilo naslovljeno »Vlaška i Moldavija pod osmanskom vlašću (16. – 17. stoljeće)«, kroz analizu najvažnijih državno-pravnih dokumenata izdanih od strane osmanskih sultana naslovljenih na vladare ovih dviju dunavskih provincija, propitivao je kako je unutar teorije islamske pravne tradicije Porta definirala status Vlaške i Moldavije tijekom ova dva stoljeća. Pri tome je Panaite upozorio na važnost »običaja« (»customs«) u reguliranju statusa ovih dviju tributarnih država, koji su u dosadašnjim istraživanjima pravnih odnosa između Osmanskog Carstva i Vlaške i Moldavske često bili zanemareni. U svom izlaganju Panaite je zagovarao stav da je ove dvije kneževine Porta smatrala pokorenim, tributarnim pokrajinama kojima nikad nije dana dugoročna carska povelja kojom se regulira njihov status. Štoviše, smatrajući ih tek tributarnim provincijama, zapravo dijelom Osmanskog Carstva, sultani su potvrđivali tribut, vladare i obveze Vlaške i Moldavske jednakim pravnim dokumentima kao i za integralne dijelove Carstva. Presentacija Natalie Królikowske »Saveznici ili rivali? Krimsko–osmanski odnosi u periodu ranog novog vijeka« težila je odgovoriti na pitanja koja se postavljaju o odnosima ovih dvaju država uspoređujući rezultate prijašnjih studija. Autorica je također dala i kratak opis pravnih, diplomatskih, vojnih i financijskih aspekta krimsko–osmanskih odnosa, kroz koje je oslikala punu kompleksnost veza između ova dva subjekta. Posljednji rad prezentiran na ovom panelu bio je onaj Teréz Oborni »Pravni status Transilvanije između Beča i Konstantinopola« u kojem je autorica govorila o osjetljivom

pravnom položaju Kneževine između dviju tadašnjih velesila, Habsburškog i Osmanskog Carstva. Oslanjajući se na niz pravnih ugovora, Teréz Oborni prikazala je transilvanijski pravni položaj razmatrajući pritom kako su staleži definirali sami sebe u odnosu na dvije velesile, ali i kako je od strane habsburške dinastije konceptualizirana podčinjenost Kneževine Ugarskoj te kako je ta dinastija pokušala ovaj nazor nametnuti Transilvaniji. Nadalje, kroz analizu ključnih pravnih dokumenta autorica je ukazala kako je kuća Habsburg putem raznih mirovnih ugovora i imenovanjima kneževa pokušavala vršiti pritisak na transilvanijske staleže. Među najzanimljivijim dijelovima izlaganja bio je onaj u kojem je autorica obradila transilvanijske pokušaje da prikrije ovo »šurovanje« s kršćanskom velesilom od Visoke Porte.

Sljedeći panel otvorio je Victor Ostapchuk (Toronto) radom »Kozачka Ukrajina u osmanskoj orbiti; netipična tributarna država sa Crnog mora?«. Cilj izlaganja bio je prikazati političke odnose između ukrajinskih Kozaka, Krimskog Kanata i Osmanskog Carstva, kako se taj odnos mijenjao, kako su države sa Crnog mora promatrale Osmansko Carstvo i kako je ono gledalo na njih. U svom izlaganju autor se posebno osvrnuo na problematiku promjene položaja Kozaka prema osmanskim sultanima te u svjetlu istoga, istaknuo pitanje koliko se uopće ideja tributarne države može primijeniti na kozoачku državu.

Posljednja izlagačica u panelima kojima je tema bila pravna strana odnosa Osmanskog Carstva s tributarnim državama bila je Vesna Miović (Dubrovnik) s izlaganjem naslovljenim »Dubrovačka Republika: primjer osmanskog pragmatizma«. Glavna teza bila je da su Osmanlije dopustili nezavisnost Dubrovnika jer je jedna neutralna kršćanska država na razmeđu Istoka i Zapada bila neophodna i zapadnim velesilama i Osmanskom Carstvu. Dubrovnik je plaćao tribut, a zauzvrat dobivao zaštitu Osmanskog Carstva, istovremeno održavajući prijateljske veze sa zapadnim zemljama. Autorica je zaključila da je ovaj specifičan status grada odgovarao potrebama ne samo Osmanskog Carstva nego i zapadnim kršćanskim silama onog vremena.

Treći panel, čija tema su bili ekonomski odnosi između Osmanskog Carstva i njegovih tributarnih država, otvorio je Bogdan Murgescu (Bukurešt) izlaganjem »Financijske dimenzije osmansko–vlaških odnosa«. U svom radu Bogdan Murgescu naznačio je oblike novčanih davanja Vlaške Kneževine Osmanlijama, precizirao o kakvim je svotama riječ, pokazao kako je to utjecalo na ekonomiju i društvo Kneževine te kakvo su značenje ta davanja imala za Osmansko Carstvo. Stefano d’Atri (Salerno) u svom je izlaganju »Ekonomski aspekti otomansko–dubrovačkih veza u periodu ranog novog vijeka« dao pregled razvoja osmansko–dubrovačkih ekonomskih odnosa i ukazao na povlašteni ekonomski položaj Dubrovnika u Carstvu, posebno se osvrnuvši na trgovinu žitom između dviju država. Mária Pakucs Willcocks (Bukurešt) dala je pregled ekonomskih veza koje su povezivale Transilvaniju s Osmanskim Carstvom kao i načina kojima su te veze održavane tijekom 16. stoljeća. U izlaganju se također osvrnula na utjecaj koji je potpadanje Kneževine pod osmansku vlast imalo na transilvanijsko društvo.

»Diplomacija tributarnih država pri Visokoj Porti« bila je tema četvrtog panela. Prvi je izlagao Radu G. Păun (Pariz), čiji je rad naslovljen »Nutarnji neprijatelj: mreže utjecaja i vojni ustanci protiv osmanske moći (Moldavija i Vlaška, 16. – 17. stoljeće)«, u kojem je kritički propitivao socijalno-kulturni profil vođa tih ustanaka. Naime, autor je ukazao da su gotovo sve te ustanke predvodili pojedinci koji su proveli dobar dio svojih života unutar osmanskog miljea i koji su ne samo dobro poznavali osmanski politički sustav, već su i sami bili uključeni u mreže utjecaja koje su uključivale brojne vjerske i etničke grupe.

Lovro Kunčević (Dubrovnik) se u izlaganju »Predstavljanje tributarnog statusa u retorici dubrovačke diplomacije u Istanbulu« posvetio detaljnoj analizi diskursa kojom onodobni dubrovački diplomati predstavljaju na Visokoj Porti svoje poglede o statusu Dubrovnika u odnosu na Osmansko Carstvo. Autor je retoriku dubrovačkih poslanika podijelio na: »rutinsku«, kojom su se zadovoljavala očekivanja i etiketa same Porte no koja je bila vrlo neprecizna kad se trebao izreći stupanj dubrovačke vezanosti uz Osmansko Carstvo, te na retoriku za iznimne, krizne situacije kada su dubrovački diplomati izricali precizniju interpretaciju dubrovačkog tributarnog statusa. Pritom je Kunčević upozorio da je dubrovačka interpretacija njihovog statusa bila bitno različita od interpretacije osmanske strane: dok je za Carstvo Dubrovnik bio tek podložna država koja je uživala svoju »slobodu« voljom sultana, Dubrovačka Republika taj je odnos shvaćala kao ugovor između dvije »ravnopravne« strane, zapravo dvije neovisne države. Treći izlagač na ovom panelu bio je Gábor Kármán (Leipzig) s temom »Tributarni status kao diplomatski izazov: slučaj Transilvanije«. Temeljno pitanje ovog izlaganja bilo je kako je i koliko status Transilvanije kao tributarne države Osmanskog Carstva utjecao na njezinu diplomatsku aktivnost i koliko je ista odstupala od tadašnjih diplomatskih praksi u usporedbi s djelovanjem diplomatskih predstavnika drugih kršćanskih država.

»Vojna suradnja između Osmanskog Carstva i njegovih tributarnih država« bio je naslov petog panela. Mária Ivanics (Szeged) u izlaganju »Vojna suradnja između Krimskog kanata i Osmanskog Carstva u 16. i 17. stoljeću« razmatrala je razne aspekte utjecaja na Krimski Kanat koje je ova suradnja imala – od vojnih uloga koje su krimski Tatari imali u osmanskim vojnim kampanjama na Istoku i Zapadu, ekonomskog utjecaja vojnih pothvata, odnosa koji su se razvijali između pripadnika dviju država tijekom tih pothvata kao i značenja koje su krimski kanovi imali u politici i diplomaciji istoka centralne Europe.

Domagoj Madunić (Budimpešta) u izlaganju »Između uskoka i Osmanlija: cijena obrambenog sustava jedne tributarne države – Dubrovnika. 1590. – 1620.« ukazao je na problem proizašao iz djelovanja senjskih uskoka na osmansko-dubrovačke odnose, te na činjenicu da je, unatoč nominalnoj zaštiti Osmanskog Carstva, u svrhu osiguravanja vlastitog teritorija Dubrovačka Republika bila prisiljena organizirati vlastiti obrambeni sustav. Autor je objasnio da s vojnog gledišta vrijednost Dubrovnika nije ležala u vojnim efektivama, već u njegovoj vojnoj infrastrukturi. Dobro opremljena spremišta oružja, municije i drugog ratnog materijala te postojanje oružarnica, arsenala i raspoloživost viskokvalificirane radne snage nužne za ranonovjekovne vojne napore, poput brodograditelja, kovača, puškara, bombardijera, prema Maduniću, činila su Dubrovnik jednim od najinteresantnijih vojnih resursa na istočnoj obali Jadrana.

Posljednje izlaganje na panelu, naslovljeno »Vojna suradnja transilvanijskih kneževa s Osmanlijama«, iznio je Nedim Zahirović (Leipzig). Zahirović je naglasio da je osim godišnjeg tributa Transilvanija bila dužna Osmanskom Carstvu davati i vojne jedinice za njegove pohode. Međutim, Transilvanija je bila i čuvar ideje restauracije Ugarskog Kraljevstva i ugarske nezavisnosti kako od Porte tako i od Habsburga. Stoga je i njihova vojna suradnja bila oportuna i često su koalirali s Habsburzima protiv Osmanlija ili po potrebi s Osmanlijama protiv Habsburga.

U posljednjem panelu, »Tributarni status: rasprave oko koncepta«, prezentirana izlaganja bavila su se samom idejom tributarnog statusa. Prvi izloženi rad bio je »Interpretacije dubrovačkog tributarnog statusa od renesanse do današnjice« Ivica Prlendera (Zagreb). Autor je ponudio pregled i analizu različitih načina na koje se u višestoljetnoj tradiciji dubrovačke

historiografije – počevši od de Diversisa sve do J. Ch. Engela – govorilo o politički iznimno delikatnom odnosu Republike s Osmanskim carstvom. Darius Kołodziejczyk (Varšava) u izlaganju »Što je bilo iznutra, a što izvan? Tributarne države u osmanskoj politici« razmatrao je što je značilo je li neka država »unutar« Osmanskog Carstva, a što se smatralo »izvan« njega i koliko je korištenje ovakvog okvira promišljanja odnosa Osmanskog Carstva i njegovih tributarnih država anakrono. Autor je izložio stav da je nezahvalno, gotovo nemoguće razmišljati o čvrstoći granica ranonovovjekovnih država u terminima modernih političkih struktura. Pretposljednja prezentacija bila je Markusa Kollera (Gießen), naslovljena »«Nenamjerno zaštićeni« – Komentari na osmansku interpretaciju tributa«. Krenuvši od pretpostavke da je klasična osmanska pravna tradicija promatrala podanike tributarnih država kao raj, autor je raspravljao o promjeni značenja pojma raja – kao onih koji plaćaju porez – u odnosu na kasnije značenje te riječi kad ona poprima vjerske konotacije. Posljednji izlagač bio je Sándor Papp (Budimpešta/Szeged). Izlaganje, naslovljeno »Kontinuitet i promjene u kontaktima između Osmanskog Carstva i njegovih vazala«, autor je temeljio na definiranju tipologije osmanskih vazalskih veza uspoređujući ogledne primjere. Pozabavio se stvaranjem vazalnog odnosa, unutarnjim vezama između Visoke Porte i njena vazala, inauguracijom vazalnog vladara, tributom i drugim obvezama i zaštitom od zajedničkih neprijatelja. Temeljni ogledni primjer s kojim je uspoređivao sve druge bila je Transilvanija.

Nakon svakog panela postavljala su se pitanja, a u dva slučaja razvile su se žustre rasprave. Prva se razvila nakon prvog panela i odnosila se na izlaganje Viorela Panaitea, čije su čvrsto izražene tvrdnje izazvale reakciju dijela prisutnih znanstvenika. Decidirane tvrdnje da su s osmanskog stajališta Vlaška i Moldavska bile osvojene te činile dio samog Carstva, naišle su na protivljenje nekolicine sudionika koji su propitivali mogućnost tako definiranih izjava. Po završetku panela koji se ticao diplomatskih odnosa tributarnih država i Osmanskog Carstva razvila se polemika oko teza koje je iznio Lovro Kunčević. Raspravu je pokrenulo pitanje koliko vrijednost je mogla imati dubrovačka interpretacija tributarnog statusa u odnosu na onu koja proizlazi iz osmanske tradicije. Stručnjaci za islamsku pravnu povijest uglavnom su inzistirali isključivo na osmanskoj interpretaciji koja Dubrovnik vidi kao pokorenu državu pod sultanovom vlašću. S druge strane, stručnjaci za dubrovačku povijest naglašavali su da je grad stoljećima bio prihvaćen kao suverena država od čitave kršćanske Europe te je stoga pogrešno kategorički odbaciti dubrovačku interpretaciju tributarnog statusa, koja tributarni status vidi kao ugovor o zaštiti između dvaju neovisnih međunarodnih subjekata.

Ova rasprava bila je zapravo tek dio mnogo šire diskusije koja je tijekom čitave konferencije trajala među sudionicima skupa, a čija tema je bila status Dubrovnika unutar Carstva. Okupljeni »raguzeolozi« su u svojim izlaganjima ustvrdili da je pravni položaj Dubrovnika naspram Carstva – definiran sultanskim dokumentima, prvenstveno ahdnamama – bio daleko bolji nego onaj drugih tributarnih država te je Republici omogućavao faktičku neovisnost. Jednako tako, Dubrovnik je na Zapadu bio percipiran kao nezavisna država, bez obzira na plaćanje tributa Osmanskome Carstvu, a i sami onovremeni Dubrovčani uglavnom nisu interpretirali svoj status kao podložan. Za uslugu zaštite, koju su plaćali, oni su Carstvu omogućavali trgovinu sa Zapadom tijekom ratova, razmjenu zarobljenika i trgovinu informacijama. Specijalisti za osmansku povijest, prvenstveno islamsko pravo, doveli su u pitanje specifičnost Dubrovnika kao i samu vjerojatnost da je tako malena država mogla izboriti i sebi dopustiti takav stav i status.

Na kraju valja napomenuti da su svi okupljeni bili impresionirani vrhunskom organizacijom i kvalitetom izlaganja. Valja nam se nadati da će u skorijoj budućnosti ovakvih okupljanja biti više i češće.

Ana Šilović

Međunarodni znanstveni skup IV. Istarski povijesni biennale, *Filii, filiae...*: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru, Poreč 21-23. svibnja 2009.

U prostorijama Zavičajnog muzeja Poreštine 21-23. svibnja 2009. održan je četvrti po redu Međunarodni znanstveni skup Istarski povijesni biennale. Za organizaciju su bili nadležni Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Državni arhiv u Pazinu, a tema biennala glasila je *Filii, filiae: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*. Kroz 19 zanimljivih referata, smještenih u razdoblje od srednjega vijeka do XX. stoljeća, sudionici iz Hrvatske, Slovenije i Italije, donijeli su nova saznanja o djeci na jadranskom prostoru.

Prvog dana skupa, prije samih izlaganja, predstavljen je zbornik radova III. Istarskog povijesnog biennalea: *Cerealia, oleum, vinum...: kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*. Radni dio otvoren je referatom Sabine Florence Fabijanec (Zagreb) »Djeca pod okriljem odraslih. Odrastanje na istočnom Jadranu u srednjem vijeku«. Autorica je svoje istraživanje usmjerila prema položaju djeteta u komunama istočnog Jadrana, promatranog kroz dvije glavne cjeline: njegovog mjesta unutar obitelji te skrbi nad njim izvan obitelji. Statutarnim odredbama zakonski je bilo propisano doba djetinjstva, za vrijeme kojega je briga nad djecom bila na članovima obitelji. Kada je riječ o siročadi, zakonom su bili određivani tutori, koji su se u teoriji brinuli o djetetovoj imovini, a u praksi o njihovom poslovnom osposobljavanju. Sličnu ulogu, no isključivo ugovorne prirode, u svrhu obuke za zanat, imali su majstori za svoje šegrte. Osim tih materijalnih kategorija, za siročad su se, pobuđeni pije- tetom, znali pobrinuti i posvojitelji, koji su se skrbili o njima do njihove punoljetnosti. Vrlo srodnom područjem istraživanja bavila se i Zdenka Janeković-Römer (Zagreb) u izlaganju »O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji«. Još od antičkih vremena napuštanje djece bilo je jedan od načina regulacije veličine obitelji, problema nasljeđivanja i niza ostalih društvenih pitanja. Zbog toga je i u srednjem vijeku broj napuštene djece bio velik. U Europi, pa tako i u Dalmaciji, postojali su razni načini napuštanja djece: izlaganje djece na mjestima gdje su ih mogli pronaći, povjeravanje male djece samostanima (oblacija), prisilno zaredivanje, smještanje djeteta kod rođaka ili stranaca, (pro) davanje djece na ugovor o služinstvu ili šegrtovanju.

Drugi dan počeo je izlaganjem Darje Mihelič (Ljubljana) naslovljenim »Pregovor 'Otroci su naše najveće bogatstvo' skozi vizir piranskih oporok (1278-1311)« (Poslovica 'Djeca su naše najveće bogatstvo' kroz uvid u piranske oporuke 1278-1311). Mihelič je rad temeljila na 17 sačuvanih piranskih oporučnih knjiga, koje pružaju vrijedne podatke o imenima i mjestima, ali i o međuljudskoj komunikaciji i odnosu prema djeci u specifičnim uvjetima. O grubostima u dječjim igrama govorio je Ermanno Orlando (Venecija) u referatu »Gioco, violenza e punibilità del puer nel basso medioevo« (Igra, nasilje i kazne za djecu u ranom srednjovjekovlju). U ranom srednjovjekovlju nije postojala kazna za djecu do 14 godina koja su u žaru igre ozlijedila svoje »suparnike«. No s obzirom na pojavu krajnje brutalnosti u nekim dječjim igrama, koje su nalikovale na borbe urbanih gerila, prema kasnom su srednjem

vijeku komunalne vlasti proširile kazneno pravo i na tu dobnu skupinu. Dok se Orlando bavio djecom na zapadnoj jadranskoj obali, Marija Karbić (Zagreb) ukazala je na položaj djece na istočnoj obali u izlaganju »Položaj djece u Rijeci u kasnom srednjem vijeku«. Autorica je na temelju analize odredbi statuta grada Rijeke iz 1530. i usporedbe s podacima notarskih spisa, analizirala pitanja emancipacije djece, nasljednog prava, granice između djetinjstva i punoljetnosti, sudbine siročadi, određivanja skrbnika i njihovih dužnosti i prava, kao i razlika između spolova.

O šegrtovanju djece govorio je Zoran Ladić (Zagreb) u referatu »Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. Odnos rapskih majstora-obrtnika i njihovih naučnika-šegrtu u kasnom srednjem vijeku«. Ladić je koristeći neobjavljenu rapsku srednjovjekovnu građu, prije svega bilježničke isprave iz druge polovine 15. stoljeća te rapski komunalni statut, nastojao rekonstruirati odnos majstora i šegrtu, ističući kako je razdoblje šegrtovanja predstavljalo ujedno i posljednji stadij u djetinjstvu osoba iz nižih i srednjih društvenih slojeva. Zrinka Nikolić-Jakus (Zagreb) predstavila je zanimljivo istraživanje: »Profesija – hraniteljica: dojenje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku«. U medijevalnom dobu postojale su majke koje nisu bile u stanju, ili pak iz zdravstvenih razloga nisu željele dojiti svoju djecu. Alternativa majčinom mlijeku pronašla se u zapošljavanju dojilja, koje su se osim medicinskih razloga uzimale i zbog socijalne i regionalne uvjetovanosti. Marija Mogorović-Crljenko (Pula) dala je prilog istarskoj novovjekovnoj povijesti izlaganjem »Odnos prema nezakonitoj djeci u istarskim komunalnim društvima od kraja 15. do sredine 17. stoljeća«. Autorica je istaknula kako tijekom srednjeg i ranoga novoga vijeka sva nezakonito rođena djeca nisu bila u jednakom položaju, ovisno o tome je li dijete bilo rođeno u konkubinatskoj vezi ili je bilo plod preljubničke, odnosno incestuozne veze. Pri proučavanju (ne)zakonite djece zbog potpune šutnje izvora do novih saznanja autorica je doprla posredno kroz notarske spise, statute, knjige ženidbenih sporova i konkubinata. O istarskim zdravstvenim prilikama XIX. stoljeća govorio je Rino Cigui (Rovinj) u referatu »Misure di profilassi in Istria nella prima metà del XIX secolo. La vaccinazione antivaioiosa della popolazione infantile durante la dominazione francese e austriaca« (Mjere profilakse u Istri prve polovice XIX. st. Cijepljenje djece protiv velikih boginja tijekom francuske i austrijske vlasti). Već od XIII. stoljeća Venecija je pokrenula prve magistrature u svrhu cijepljenja stanovništva, no ta nastojanja nikad nisu obuhvatila šire mase. Dolaskom francuske i austrijske uprave u Istru program cijepljenja protiv velikih boginja pokušao se proširiti na čitavo pučanstvo, pogotovo na djecu, u čemu su vlastima pomagali liječnici i svećenici. Jutarnja predavanja zaključio je Gaetano Benčić (Tar) s naslovom »Libro dei battezzati della villa d'Abrega 1679-1807« (Knjiga krštenih mjesta Vabriga 1679.-1807.). Benčić je kroz brojne statističke analize prikazao broj krštenih u navedenom razdoblju, stavljajući ih u kontekst obiteljskog i svakodnevnog života istarskog sela Vabriga.

Popodnevna stanka iskorištena je za posjet Eufrazijevoj bazilici u Poreču. Prof. Ivan Matječić, u svojstvu stručnog voditelja, predstavio je tom prilikom sudionicima skupa nova, iznimno važna i zanimljiva otkrića vezana uz svetište sjeverne bazilike Predeufrazijane iz V. stoljeća, s transformacijama u ranom srednjem vijeku.

Biennale je nastavljen izlaganjem Dragice Čeć (Kopar) »Razumevanje obdobja mladosti v zgodnjem novem veku« (Percepcija mladenačke dobi u ranom novome vijeku). Kroz istraživanje granica između djetinjstva i mladenaštva te njihove društvene interakcije autorica je dala doprinos odgovoru na pitanje koje historiografija postavlja već više od dva desetljeća: može li se mladenaštvo promatrati kao zasebna dobna skupina? Problemom napuštene dubrovačke

djece bavila se Rina Kralj-Brassarad (Dubrovnik) u referatu »Između skrbi i nasilja: životni ciklusi napuštene djece u Dubrovniku (XVII.-XIX. st.)«. Od 1432. Dubrovnik je preuzeo skrb o napuštenoj djeci osnivanjem *Hospitale Misericordie*. Kralj-Brassarad je proučavanjem nahodske populacije došla do zaključka da je tom državnom inicijativom visoka smrtnost napuštene djece bila tek ublažena i odgođena. O infantilnoj smrtnosti sjevernog Jadrana govorio je Dean Krmac (Kopar, suautor Aleksej Kalc) u izlaganju »La mortalità infantile nell'Adriatico nord-orientale. Spunti di ricerca per il primo Ottocento 1816-1850. (Infantilna smrtnost na sjeveroistočnom Jadranu. Prilog istraživanju prve polovice XIX. st. 1816-1850). Proučavano razdoblje predstavlja u demografskom kontekstu tipičan primjer *ancien regimea*, s visokim natalitetom, ali i visokim mortalitetom, ponajviše zbog infantilne smrtnosti. Na primjeru Trsta autori su pokazali usku povezanost brzog urbanog rasta s mortalitetom njegovih najmlađih stanovnika, prouzročenog lošim uvjetima života lokalnog stanovništva. Elena Uljančić-Vekić (Poreč), ravnateljica Zavičajnog muzeja Poreštine i domaćin skupa, predstavila se naslovom »Sinovi i kćeri u porečkim bilježničkim knjigama 17. i 18. stoljeća«. U radu je obradila bilježničke knjige, iz kojih se iščitava čitav niz podataka o sinovima i kćerima, pa se tako u pojedinim primjerima može pratiti pitanja položaja djece, odnosa djece i roditelja, prava i zaštita djece, pitanje nasljeđivanja, sklapanja brakova, dodjeljivanja miraza i slično. Posljednje predavanje drugoga dana skupa održala je Mirjana Margetić (Pula) koja se s aspekta etnologije bavila temom »Djetinjstvo na Motovunštini – život djeteta u Istri u novom stalnom postavu Etnografskog muzeja Istre«. Istraživanje je obuhvatilo život djece na Motovunštini posljednjih stotinu godina, a kroz podatke prikupljene od kazivača obrađeno je nekoliko cjelina: običaji vezani uz rođenje, dječji vrtići i škole, dječje igre i igračke te uloga djece u godišnjim običajima.

Referati trećeg dana znanstvenog skupa bili su okrenuti novovjekovnom i suvremenom razdoblju. Slaven Bertoša (Pula) izložio je rad »Nati nel medesimo parto: slučajevi rođenja blizanaca u Puli (XVII.-XIX. stoljeće). Iz podataka matičnih knjiga krštenih, te u manjoj mjeri knjiga umrlih, autor ustvrđuje da je rođenje blizanaca u istarskom novovjekovlju bila relativno učestala pojava. Osim brojčanih podataka matice pružaju i uvid u (ne)zakonito rođene blizance, hitna krštenja zbog smrtne opasnosti te njihova imena koja su znala biti i jednaka. Nešto recentnijim razdobljem bavio se Milan Radošević (Pula) u izlaganju »Dječja ljetna kolonija na pulskom poluotoku Stoja (1921.-1940.)«. Nakon Prvog svjetskog rata, Istra je uz brojne žrtve osjećala i posljedice vidljive u propadanju gospodarstva, što je utjecalo i na opće loše zdravstveno stanje pulskih stanovnika. Godine 1921. u svrhu zbrinjavanja siromašne i neishranjene djece osnovana je dječja ljetna kolonija na pulskom poluotoku Stoja, koja je od 1926. u fašističkim okvirima imala i denacionalizacijsku ulogu. Mislava Bertoša (Zagreb) iz sociosemiotičke perspektive analizirala je reklame u referatu »Djeca u istarskim reklamama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«. Promatrajući verbalni i vizualni aspekt oglasa novina, kataloga i časopisa, koji su na talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku izlazili na području Istre, autorica je usporedila i povezala njihovo međusobno djelovanje u stvaranju njihova ukupna značenja. Posljednje izlaganje na skupu održala je Tajana Ujčić (Vodnjan) naslovljeno »Zapisi upravi – sjećanja učenicima: zapisi Pokrajinskog školskog nadzorništva za Istru u Puli (1936.-1943.) vs. osobni pogledi učenika (metodologija)«. Usporedbom arhivskih podataka sa svjedočanstvima ljudi Ujčić je nastojala približiti se posebnostima istarske obrazovne stvarnosti naspram nametanih parametara državne obrazovne politike. Miroslav Bertoša (Pula) nije bio u prilici predstaviti svoj rad »Djeca kao treći stalež: 'Danas ništa, sutra

sve! Povijest djetinjstva u ranonovovjekovnoj Europi«, no njegovo istraživanje se očekuje u zborniku ovogodišnjeg skupa.

Međunarodni znanstveni skup IV. Istarski povijesni biennale nastavio je s tradicijom proučavanja tema iz povijesti svakodnevice, otvarajući nova i do sada u istarskoj, pa i hrvatskoj historiografiji neistražena pitanja. Žustre i zanimljive rasprave sudionika dokaz su postojanja prostora i širokih mogućnosti za buduća istraživanja i nova saznanja. Tema sljedećeg biennale bavit će se problemom stanovanja na Jadranu u najširem smislu te riječi.

Milan Radošević

Međunarodni znanstveni skup *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951., Zagreb 12. svibnja 2009.*

U Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu održan je 12. svibnja 2009. međunarodni znanstveni skup *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.* u organizaciji Vladimira Geigera (Hrvatski institut za povijest), voditelja znanstvenog projekta *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću*. Na skupu su bile analizirane razne teme vezane uz represije totalitarnih režima u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske i prvim godinama komunističke Jugoslavije, a izlagalo je 14 znanstvenika iz Hrvatske, Srbije i Njemačke.

Prijepodnevni dio skupa započeo je Mario Kevo (Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod) izlaganjem *Lišenje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu NDH*. Prikazao je niz zakonskih odredbi donesenih u razdoblju 1941–1945. kojima je dana formalno-pravna podloga za deportiranje, interniranje i prisilni rad u logorima NDH, a posebno se osvrnuo na zakonske odredbe iz studenog 1941. (*Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore Nezavisne Države Hrvatske* itd.), koje su definirale pitanje prisilnoga rada te sami upravno-pravni postupak upućivanja u logore. Dragan Cvetković (Muzej žrtava genocida, Beograd) predstavio je rezultate revizije popisa *Žrtve rata 1941.–1945.* iz 1964. godine. U izlaganju *Logori i zatvori u NDH* iznio je niz brojčanih podataka o žrtvama logora i zatvora s obzirom na nacionalnu i regionalnu strukturu, među kojima i procjenu o 122.300 – 130.100 stradalih u Jasenovcu. Između ostalog, kazao je kako se na temelju dosad učinjene revizije (oko 60% popisa) procjena ukupnoga broja žrtava 1941–1945. na području bivše Jugoslavije kreće između 1.070.000 i 1.120.000 od čega 64–67% otpada na teritorij NDH. *Das frauenkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941–1942)* (*Ženski koncentracijski logor Loborgrad u Hrvatskoj 1941–1942*) naslov je izlaganja Carla Bethkea (Universität Leipzig) koji je na temelju istraženih arhivskih dokumenata prikazao kakva je bila uprava, održavanje discipline, prisilni rad te uopće životne prilike zatočenica (uglavnom Židovki, ali i Srpkinja i Romkinja) u ženskom koncentracijskom logoru u Loborgradu od njegova osnutka u listopadu 1941. do rasformiranja u kolovozu 1942. odnosno deportacije zatočenica u nacistički logor Auschwitz. Davor Kovačić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb) u izlaganju *Vlado Singer, Stjepan Rubinić, od visokih policijskih dužnosnika NDH do zatočenika koncentracijskih logora* podsjetio je kako su progonima ustaške vlasti osim najugroženijih skupina (Židovi, Srbi, Romi, simpatizeri i pripadnici antifašističkog i komunističkog pokreta) bili izloženi i članovi ustaškog pokreta koji su došli u sukob s režimom, što je ilustrirao kroz primjere Singera i Rubinića. O pitanju

Proturječja u svezi broja žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu govorio je Zlatko Begonja (Zavod za povijesne znanosti HAZU, Zadar). Na temelju analize i usporedbe arhivskih dokumenata ustvrdio je kako su podaci o broju stradalih u molatskom, kao i u mnogim drugim logorima i stratištima na ovim prostorima tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća, bili predmetom političkih i ideoloških manipulacija. Kao najvjerodostojnije izvore izdvojio je zabilješke don Eugena Šutrina, izvješće općinskoga Narodnooslobodilačkog odbora Silba, te postojanje groblja na kojem su sahranjeni umrli logoraši. Prema tim izvorima, broj od oko 1.000 smanjuje se na 80-90 žrtava. Ujedno je podsjetio kako proizvoljne i netočne interpretacije u ovakvim slučajevima predstavljaju nedostatak pijeteta prema stvarnim žrtvama. U izlaganju *Njemačka vojska i evakuacija, internacija i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944.* Nikica Barić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb) objasnio je okolnosti i provedbu prisilnih evakuacija tisuća stanovnika dalmatinske obale i otoka koje su, kao dio njemačke vojne strategije nakon kapitulacije Kraljevine Italije, trebale onemogućiti suradnju lokalnoga stanovništva s partizanskim i anglo-američkim snagama. Spomenute mjere provodile su se unatoč službenim protivljenjima ustaške vlasti pa je ovo i primjer koji oslikava kakav je bio stvarni odnos između formalnih saveznica – NDH i Njemačke.

Izlaganjem Vladimira Geigera (Hrvatski institut za povijest, Zagreb) započeo je poslijepodnevi dio znanstvenoga skupa, u kojem je obrađena tema komunističkih logora i represije. U referatu pod naslovom *Lišenje slobode i prisilni rad u hrvatskom/jugoslavenskom zakonodavstvu 1945.–1951.* autor je analizirao pojedina zakonska rješenja poslijeratnog kaznenog sustava koja su određivala način izvršenja kazne lišenja slobode i oblike neslobodnog rada – prisilni rad bez oduzimanja slobode, prisilni rad s oduzimanjem slobode, popravni rad te društveno korisni rad. Upozorio je na preširoke kriterije kojima su definirani »neprijatelji« i krivična djela (»protiv naroda i države«, »protiv nacionalne časti«, »suradnja s okupatorom«, »pasivna kolaboracija« itd.) te stvorena uporišta za masovne progone. Mate Rupić (Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb) održao je izlaganje pod naslovom *Logori u Hrvatskoj 1945.–1951.* u kojemu je govorio o uspostavi i funkcioniranju logorskog sustava u navedenom razdoblju, stavljajući težište na prikaz triju glavnih tipova logora – zarobljeničkih, kažnjeničkih te logora za internaciju. Iako je potpuna rekonstrukcija (za sada) nemoguća, pojedini dokumenti govore o desetcima tisuća logoraša (primjerice dokument o 82.000 logoraša u središnjoj Hrvatskoj 1945). Stoga je posebno upozorio na problem oskudnosti i nedostupnosti arhivskoga gradiva, primarnog izvora za istraživanje ove problematike, te postavio pitanje pravne odgovornosti za njegovo nepredavanje arhivu ili uništavanje. U izlaganju *Logori Križnoga puta u Hrvatskoj 1945.* Martina Grahek Ravančić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb) govorila je o poslijebileburškim događajima, odnosno stradanjima pripadnika poraženih snaga NDH i mnogobrojnih civila u prolaznim logorima duž Križnoga puta kroz Hrvatsku do proglašenja amnestije početkom kolovoza 1945. godine. U prikazu se koristila dostupnim izvorima i svjedočanstvima preživjelih zarobljenika te zaključila kako je odgovornost jugoslavenske vlasti za spomenute žrtve moralne ali i pravne naravi s obzirom na kršenje normi međunarodnog ratnog, humanitarnog i kaznenog prava, odnosno Haaške (1899. i 1907) i Ženevske konvencije (1929). *Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944–1950.* naslov je izlaganja Nataše Miličević (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd) u kojemu je prikazala osnovne značajke prisilnoga rada u Srbiji tijekom prvih godina nakon uspostave revolucionarne vlasti s obzirom na nekoliko kategorija – prisilni rad izopćenih osoba (folksdojčeri i osobe osuđene na sudovima za zaštitu nacionalne časti), prisilni rad

»besposličara« (osobe koje su ostale bez posla i mirovine, u koje su spadali i intelektualci) i neproduktivnih elemenata (umirovljenici), prisilni rad ratnih zarobljenika, zatvorski prisilni rad te dobrovoljni rad. Zoran Janjetović (Institut za noviju historiju Srbije, Beograd) u svom je izlaganju *Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944.–1948.* govorio o okolnostima, posljedicama i raznim oblicima prisilnoga rada, sastavnog dijela mjera odmazde komunističke vlasti prema pripadnicima njemačke manjine. Analizirao je problem odvođenja njemačkog stanovništva na rad u Sovjetski Savez, proces logorizacije te prisilni rad u logorima i izvan njih (iznajmljivanje logoraške radne snage) do proljeća 1948. kad se logori raspuštaju, a većina preživjelih folksdojčera nakon odrađene trogodišnje radne obveze iseljava iz Jugoslavije. *Sudski procesi protiv katoličkih svećenika u Osijeku 1945–1947.* bili su tema izlaganja Slađane Josipović (Filozofski fakultet, Osijek). Josipović je istaknula kako su stradanja katoličkih svećenika u komunističkom režimu, inače najintenzivnija u razmatranom razdoblju, do danas slabo istražena. Najveći broj svećenika stradao je bez ikakvog suđenja, a među sudskim procesima koji su se održali u Osijeku (njih šest) izdvojila je slučajeve Josipa Astaloša, koji je osuđen na smrt i obješen te Petra Fischera, koji je, nakon internacije u logoru Valpovo, bijegom u Austriju uspio izbjeći izvršenje zatvorske kazne u Staroj Gradiški. Zdravko Matić (Hrvatsko vojno učilište »Petar Zrinski«, Zagreb) održao je izlaganje pod naslovom *Okružni narodni sud u Gospiću 1945–1951.* Nakon što je u osnovnim crtama prikazao organizaciju pravosudnog sudstava u prvim godinama poraća, autor je analizirao ustroj, djelovanje i metode rada gospićkoga suda s obzirom na tadašnju političku klimu i krivično zakonodavstvo. Posebno se osvrnuo na sudske presude te ocijenio kako je sud u Gospiću bio samo jedan od mehanizama represivnog državnog aparata čiji su montirani procesi služili kao sredstvo obračunavanja s politički nepoćudnim građanima Like. Znanstveni skup zaključen je izlaganjem Srđana Cvetkovića (Institut za suvremenu historiju, Beograd) *Politički zatvorenici u KPD Sremska Mitrovica i Zabela 1945–1990.* Cvetković je dao pregled broja i strukture zatvorenika iz koje proizlazi da je zatvaranje političkih protivnika s ciljem očuvanja jednopartijskog monopola bilo najintenzivnije u razdoblju 1945–1953. godine. U okviru periodizacije prikazao je koeficijente udjela pojedinih društvenih skupina, republika i pokrajina te nacionalnosti u ukupnom broju osuđenika. Između ostalog iznio je i podatak kako je među političkim zatvorenicima sedamdesetih godina bilo najviše Hrvata, dok su u osamdesetima najzastupljeniji bili Albanci.

Očekivani zbornik radova s ovog međunarodnog znanstvenog skupa zasigurno će upotpuniti dosadašnje spoznaje i dati pouzdanu osnovu za daljnja istraživanja složenih tema iz Drugoga svjetskog rata i poraća.

Marina Kučer Beš

Međunarodni znanstveni skup *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 19. studenoga 2009.

U četvrtak, 19. studenog 2009. godine, u Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu održan je međunarodni znanstveni skup *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Program skupa bio je izuzetno popunjen, a sudjelovalo je 22 izlagača iz Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, Slovenije i Bugarske.

Otvarajući skup ravnatelj Hrvatskog instituta za povijest dr. Stjepan Matković istaknuo je ulogu Daniela Ivina kao inicijatora, a dr. Katarine Spehnjak kao organizatorice ovog okupljanja. Zbijenost programa, tj. činjenicu da se skup održava kao jednodnevni susret, opravdao je financijskom situacijom, a istovremeno je najavio i objavljivanje zbornika s izlaganjima.

Katarina Spehnjak, koja je ujedno i suautorica – u hrvatskoj historiografiji dosad jedinog – teksta kojim se pokušava sustavno na preglednoj razini obuhvatiti pojavu disidentstva u bivšoj Jugoslaviji (K. Spehnjak i T. Cipek, *Disidenti, opozicija i otpor. Hrvatska i Jugoslavija, Časopis za suvremenu povijest* 39/2007, br. 2, str. 255-297), pozabavila se uvodno u svome izlaganju »Disidentstvo kao istraživačka tema: pojam i pristupi« definiranjem pojma disidentstvo. Naglasila je da se taj pojam najčešće koristi za kritičku aktivnost spram komunističkih vlasti u zemljama Istočne Europe nakon Staljinove smrti, što je uvjetovano politikom hladnoga rata, te da pojam u tom kontekstu dobiva nešto šire značenje od izvornog značenja otpadništva, pa se disidentima smatraju grupe i pojedinci u rasponu od otpadnika komunističkog pokreta do svih nezadovoljnika jednostranačkom vlašću. Za potrebe ovoga skupa K. Spehnjak definirala je disidentstvo kao »svaku aktivnost koja je željela konstituirati autonomnu sferu javnosti izvan službenih institucija partijske države i koja je time osporavala zahtjev režima za potpunom kontrolom javne sfere« isključujući ipak iz te definicije nacionalne pokrete, te je dala i kontekstualnu usporedbu disidentstva u Hrvatskoj i Jugoslaviji sa situacijom u drugim europskim zemljama pod komunističkom vlašću.

Krsto Cviić u izlaganju »Dinamika promjene unutar komunističke vlasti SFRJ«, polazeći od obrasca »izazov i odgovor« koji je formulirao Arnold Toynbee, pitanju disidentstva pristupio je – po vlastitom priznanju – ne toliko kao povjesničar, već više kao politički novinar koji je sa Zapada pratio pojavu disidentstva u državama komunističkog bloka i u Jugoslaviji. Komparirajući stanje u FNR Jugoslaviji s onime u državama Varšavskog pakta (a posebno nekima od njih: Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj) Cviić je konstatirao da disidenti u Jugoslaviji isprva nisu predstavljali veliki izazov za režim. Promjene koje su se zbivale u Jugoslaviji bile su rezultat odluka vrha vlasti, a ne posljedica djelovanja disidentskih skupina. Razlog tomu Cviić vidi u »snazi i samopouzdanju« jugoslavenskih komunističkih vlasti.

U svome izlaganju »Etičnost u historiografskim istraživanjima disidenata« Daniel Ivin, započinjući pokušajem definicije disidentstva, dotaknuo se odnosa disidenta i vladajućih struktura te je postupno prešao na razmatranje karaktera vlasti komunističke partije u Jugoslaviji nastojeći pokazati da sama pojava disidentstva pokazuje kako režim nije bio u stvari totalitaran. Ivin slabu zastupljenost istraživanja disidentstva u hrvatskoj historiografiji objašnjava povijesnim revizionizmom, odnosno tendencijom da se izbjegava pisati jer bi se na taj način pokazalo ljudsko lice režima.

Predstavljajući dosadašnje radove koji se dotiču ovoga problema, Zdenko Radelić se u svome izlaganju, »Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija«, koncentrirao na »đilasovštinu« kao jednu od rijetkih, ako i ne jedinu neosporno disidentsku pojavu u Jugoslaviji. Nastojao je obuhvatiti širi spektar radova povezanih s tom temom, od historiografskih radova znanstvenog tipa do zbirki dokumenata i sjećanja sudionika.

Nada Kisić Kolanović je izlaganjem »Ivo Politeo i recepcija paradigme slobode pojedinca 1920.-1941.« izašla iz vremenskog okvira socijalističkog razdoblja hrvatske povijesti prateći intelektualnu i kritičku aktivnost istaknutog hrvatskog odvjetnika Ive Politea u međuratnom razdoblju. Problematizirala je pitanje intelektualnih elita u uvjetima europske periferije te slabost demokratske kulture u Jugoslaviji, kako monarhističkoj, tako i komunističkoj.

Svoje izlaganje, »(Ne)Tolerirani disidenti / specifičnost jugoslavenskog socijalizma 1953.-1985.«, Srđan Cvetković je posvetio sistematizaciji oblika disidentskih pojava i represije režima, upozoravajući na heterogenost disidentstva u Jugoslaviji i na specifičnosti koje su obilježile jugoslavensko disidentstvo naspram onoga u zemljama komunističkog bloka, te na različit odnos prema »političkim 'delikventima'« u pojedinim republikama bivše Jugoslavije.

Slovenskim disidentima pozabavio se Aleš Gabrič u izlaganju »Kritičke misli slovenskih intelektualca o komunističkom režimu i njihove sudbine«. Ukazao je na posebnosti jugoslavenskog sustava nakon sukoba sa SSSR-om, a posebno na otvorenost prema Zapadu, koja je bitno utjecala na pojavu disidentstva. Ipak, naglašava Gabrič, i usprkos tomu oni koji su se usudili kritički misliti »osjetili su snagu« represivnog aparata. U izlaganju je Gabrič izložio uvodne postavke te najavio kako će u pisanom obliku predstaviti više detalja vezanih uz sudbinu disidenata u socijalističkoj Sloveniji.

Posvećujući svoje izlaganje, »Konstruiranje disidentske slike: stanje u komunističkom pokretu u BiH krajem 1960-ih i početkom 1970-ih«, situaciji u Bosni i Hercegovini i obračunima unutar tamošnjeg komunističkog vodstva, Husnija Kamberović je na dvama primjerima pokazao kako je unutar komunističke partije dolazilo do pojave nekih ideja koje su osuđene, a njihovi nosioci izbačeni iz partije. Ipak, što je specifično za bosansko-hercegovačku situaciju, uklonjeni članovi Saveza komunista nisu prihvaćali optužbe i nisu se smatrali disidentima iako su ih bivši partijski drugovi takvima prikazivali.

U izlaganju »Uspostava komunističke vlasti kao okvir za pojavu disidentstva, opozicije i otpora na primjeru Bosne i Hercegovine« Vera Katz ocrta je ekonomski okvir nastao nakon 1945. godine te prikazala diskusije koje su se vodile oko oblika ekonomskog uređenja. S obzirom na nedostatak pojava nalik disidentstvu u užem smislu tog pojma u Bosni i Hercegovini, Vera Katz pokušala je ukazati na uvjete u toj republici, odnosno specifičnosti koje su dovele do toga da se nisu mogli razviti »širi oblici disidentstva«.

»Disidentstvu u Bugarskoj za vrijeme komunističkog režima« izlaganje je posvetila Marijana Stamova, nastojeći dati kratak historiografski pregled pojave koja je u Bugarskoj mnogo kasnija no što je to slučaj u nekim drugim komunističkim zemljama, a datira tek s kraja osamdesetih godina 20. stoljeća. Njezino izlaganje, iako jedino koje je izlazilo iz okvira bivše Jugoslavije, zanimljivo je i zbog informacija o zemlji o kojoj se – u smislu stanja pod komunističkom vlašću – u Hrvatskoj ne zna mnogo.

Radmila Radić podnijela je izlaganje »Crkve kao suradnici ili protivnici komunističkog sistema u Jugoslaviji – sličnosti i razlike«. Analizirala je položaj Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u socijalističkoj Jugoslaviji, uspoređujući njihovo djelovanje, oblike suradnje i načine suprotstavljanja komunističkim vlastima.

Zoran Janjetović pozabavio se slučajem srpskog pisca Branka Ćopića, koji se svojim satiričkim pričama početkom 1950-ih javio kao kritičar stanja u zemlji, ali istovremeno ostao vjeran komunističkoj partiji, s kojom je idejno bio vezan još u vrijeme rata; na taj način predstavlja slučaj »lojalnog disidenta« – kako to zove Janjetović.

»Unutarpartijska razilaženja – marginalizacija Vicka Krstulovića« naslov je izlaganja Josipa Mihaljevića, u kojem se prikazuje životopis tog istaknutog člana komunističke partije, s naglaskom na njegovu razilaženje s Vladimirom Bakarićem i drugim ljudima iz vrha stranke, te postupnoj marginalizaciji Krstulovića u njegovom uklanjanju sa značajnijih položaja. I u ovom slučaju radi se o osobi koja nikad nije sebe smatrala disidentom, a čak nikada nije ni bila isključena iz Partije.

Andreja Gržina je u izlaganju »Časopis *Naprijed* od osnutka do 1954. godine« predstavila pregled povijesti tog lista koji je 1943. pokrenut kao službeno glasilo KP Hrvatske, da bi s vremenom evoluirao u pravcu preispitivanja i kritike devijacija unutar sistema, a na kraju 1954. bio ugašen pod optužbama za malograđanštinu i anarho-liberalizam u sklopu afere oko Milovana Đilasa. Članovi redakcije *Naprijeda* pripadali su tako prvoj skupini u Hrvatskoj koja bi se mogla definirati kao disidentska, no nisu nastavili djelovati na kritici režima. Listom *Naprijed* u svome izlaganju bavio se i Marko Fuček (»Zapadna kulturna produkcija u napisima *Naprijeda* 1950.-1952.«), koji je – analizirajući primjere književne i filmske kritike objavljujane u tom glasilu – nastojao pokazati kriterije prema kojima se ocjenjivala zapadna kultura u navedenom razdoblju.

Mira Radojević svoje je izlaganje, »Jugoslavenska emigracija i disidentski pokret«, posvetila prvenstveno organizaciji »Oslobođenje« i njezinom odnosu prema disidentima u Jugoslaviji, ukazujući na iznimni karakter »Oslobođenja« i njegovog glasila Naša reč oko kojeg su se okupljali demokratski, ali i jugoslavenski orijentirani emigranti. Oni su bili posebno zainteresirani za suradnju sa svima koji u Jugoslaviji kritički sagledavaju stvarnost, a zalagali su se za nenasilne promjene. Emigrantskoj grupi oko »Lista *Nova Hrvatska* 1958.-1962.« bilo je posvećeno izlaganje Anđelka Vlašića. *Nova Hrvatska*, čiji je urednik bio Jakša Kušan, kao i druge hrvatske emigrantske skupine, zalagala se za nacionalnu nezavisnost Hrvatske, ali je tom pitanju pristupala s liberalno-demokratskih pozicija.

Dva su izlaganja bila posvećena časopisu *Praxis* i grupi oko njega. Marko Zubak je u referatu »*Praxis*: neuspjeh revizionističke kritičke misli« prikazao pregled povijesti tog časopisa te pokušao dati pregled uvjeta koji su s jedne strane omogućili pojavu lista, a s druge strane su doveli do njegova neuspjeha u smislu utjecaja na društveno-političkoj sceni. Zubak navodi da »duboko ukorijenjeni titoizam, opća filozofska orijentacija, te s njom povezan elitizam i netransparentan odnos spram širih društvenih slojeva, antinacionalistički smjer kritike, utopijski jezik i Marx kao glavna i osnovna polazna točka« istovremeno su omogućili postojanje *Praxisa* cijelo desetljeće, no s druge strane bili su i razlozi njegove slabosti. Na osnovu transkripata razgovora Vladimira Bakarića iz razdoblja 1964.-1968. Dino Mujadžević rekonstruirao je odnos te ključne političke ličnosti prema pojavi *Praxisa* te konstatirao kako je Bakarićev stav od početka bio kritičan, a nakon studentskih nemira 1968. godine Bakarić se zauzimao za partijsko kažnjavanje praksisovaca.

Igor Graovac je u izlaganju »Otpadništvo 1968. – radikalizacija komunističkih rješenja« nastojao preciznije definirati pojam disidenta, ne samo kao otpadnika, već i »videnijeg« pripadnika komunističkog pokreta koji se u jednom trenutku odmetnuo i nastavio kritizirati sistem. Također je upozorio da se u slučaju studentske pobune u Zagrebu 1968. nije radilo o disidentstvu, već o otpadništvu »izraženome u daljnjoj radikalizaciji komunističkih rješenja«.

Položajem političkih zatvorenika u KPD Stara Gradiška bavio se Branimir Šutalo nastojeći dati prilog istraživanju položaja političkih zatvorenika u Jugoslaviji. Upozorio je na teške uvjete u KPD Stara Gradiška, kao i na to da – za razliku nekih drugih slučajeva, pa čak i za razliku od situacije u međuratnoj Jugoslaviji – politički zatvorenici u SFRJ nisu uživali nikakav poseban tretman u odnosu na obične kriminalce. Stipe Kljaić je u izlaganju »Vodice između zvijezde i križa« na primjeru događaja koji su se zbili oko Uskrsa 1949. godine prikazao političku polarizaciju stanovnika tog malog dalmatinskog mjesta.

Tijekom ovoga cjelodnevnog znanstvenog skupa mogla su se čuti mnoga zanimljiva izlaganja, koja su u nekim slučajevima otvarala nove teme, a u nekima pokušala baciti novo

svjetlo na poznate ličnosti i događaje. Pokazalo se koliko rastezljiv može biti pojam disidentstva jer su samo neki u svojim izlaganjima tretirali disidentstvo u užem smislu, dok su drugi stavljali u kontekst disidentstva uistinu vrlo različite pojave, od otpora komunističkom režimu što su ga pružali krugovi vezani uz vjerske institucije, do onih pripadnika komunističkog pokreta koji se zapravo nisu nikada otvoreno suprotstavili svome vodstvu, pa i do onih tema koje nisu izravno povezane s disidentstvom. Ipak se radi o znanstvenom skupu koji je posvećen komunističkom razdoblju povijesti, što nije čest slučaj u Hrvatskoj. Za požaliti je jedino što se – možda i zbog umora sudionika – nakon izlaganja nije razvila nikakva diskusija.

Magdalena Najbar-Agičić